

Boekbespreking

Ytsma W., en D. Brokerhof, *Godsdienstige opvoeding in het geding*. Kok, Kampen, 1984, 207 pag., f32,50, ISBN 90 242 3041 1.

Geen publikatie op godsdienst-pedagogisch gebied waarin niet eerst een schets van een crisesachtige stand van zaken. Hierin maken de auteurs meestentijds gewag van afbrokkeling van de vanzelfsprekendheid van godsdienstig leven en godsdienstige opvoeding, en de begeleidende theoretische discussie welke een even logisch als noodzakelijk resultaat blijkt en steeds, vooral ten tijde van de publikatie van het boek of artikel, als 'opgeleefd' gekwalificeerd wordt. Bij 'godsdienstige opvoeding in het geding' van Brokerhof en Ytsma is dit niet anders.

Om vervolgens de diversiteit in standpunten met betrekking tot godsdienstige opvoeding, zowel wat betreft haar fundamentele als haar meer praktische kant, recht te doen, laten de redacteurs een 19-tal (binnen- en buitenlandse) auteurs aan het woord wier bijdragen gesystematiseerd werden rondom een viertal thema's: 1. De grondslag, 2. Ontmoeting en dialoog, 3. Godsdienstdidactische vraagstukken en 4. Gezin, school en kerk. Ook al omdat de deelnemers soms op elkaars bijdrage reageren, worden de onderwerpen van verschillende kanten belicht.

In 'Geloven of begrijpen' opteert Meijer voor een opvoedingsmodel dat recht tracht te doen aan het (potentieel) zelfstandige (be)oordelingsvermogen van kinderen en maant ze de opvoeder het kind niet zonder meer en vanzelfsprekend te vormen naar de overtuigingen en gebruiken binnen een culturele context. Integendeel, men zou het kind 'uitleg en verantwoording van de juistheid, de zin of het nut van die overwegingen moeten verschaffen' en aldus het kind als partner in een kritisch, redelijk-verantwoordende dialoog naast zich weten. In deze dialoog komt een beroep, uitsluitend en alleen, op traditie of openbaring niet van pas.

In het onderwijs dat dit pedagogisch primaat hanteert zal geen plaats zijn voor strikte bevestiging van het bij de kinderen thuis beleden geloof. Niet het bestaan van God staat daar centraal, maar een werkelijkheid waarin verschillende religies zijn aan te treffen en waarover kennis vergaard kan worden. Om aan te geven of het verschijnsel religie dan daadwerkelijk begrepen wordt, kwam Meijer klaarblijkelijk pagina's te

kort. Haar antropologie, waarin de mens als gevolg van zijn reflectieve aard tot het besef komt van de 'bodeloosheid' en onherroepelijke eindigheid van zijn bestaan, plaatst de (veiliger en zekere) optie voor het bestaan van God in een 'begrijpelijker' licht. Misschien een wat haastig oordeel, weliswaar 'pedagogisch kleerscheurvrij' maar de (vruchtbaarheid van de) dialoog tussen een gelovige en een niet-gelovige is er natuurlijk niet mee gegarandeerd of zelfs gered.

Veel sterker nog geldt dat voor de bijdrage van Hofland waarin deze een pleidooi voert voor een 'bijbels-normatieve pedagogiek': 'In de bijbels-normatieve pedagogiek maakt de opvoeder door zijn kennen van het Woord en zijn woordgebruik de wereld voor het kind tot een bespreekbare en kenbare wereld. Hier ligt de basis voor onderwijs en opvoeding; het leren kennen, waarderen en onderscheiden van de geschapen werkelijkheid' (p. 33). Een nogal schokvrij en overrompend standpunt, menen we.

Kuiper, zo vermoeden we, zal de standpunten van Meijer en Hofland voorbarig en niet optimaal werkbaar achten gezien de beperkende afbakening van 'het eigenlijke gebeuren van de godsdienstige opvoeding' welke het zicht op, en de fundamentele doordening van de 'godsdienstige opvoeding in haar totaliteit' hindert. Zijn voorstel om met een 'open werkformule', waarin de auteur de contouren van een godsdienstpedagogiek schetst, zowel theologen als pedagogie *gezamenlijk* verantwoordelijk te doen blijven voor de godsdienstpedagogiek is waard zorgvuldig bestudeerd te worden. Dat deze gezamenlijke verantwoordelijkheid zich bij een *oproep* tot bezinning gemakkelijker laat formuleren dan de lastiger, meer onderwijsgerichte, praktisch-inhoudelijke uitwerking, illustreerden we eerder in deze kolommen.

Ytsma en Brokerhof stellen voorlopig evaluerend vast dat christelijk geloof en pedagogische principes elkaar niet bijtén. De gelovige die zich namelijk consequent liefdevol gedraagt, overstijgt de intersubjectiviteit van de eigen groep en maakt die liefde (controleerbaar) *waar*. Het christendom als zodanig vindt waarheid in de overeenstemming van woord en *daad* (*praktisch handelen*) en een christendom dat exclusief particularistisch aan 'concurrentievervalsing' doet staat veeleer symbool voor onmenselijke intolerantie. Ook in de bijbel is, volgens de auteurs, de gezagvolle nadruk op praktisch handelen terug te vinden. Als autoriteits-'argument' is de bijbel ongeschikt. De pedagogiek die in *zelfstandigheid* en *kritisch bewustzijn* centrale motieven herkent, kan aldus recht gedaan worden.

De opvoeder die zijn geloof *voorleeft* in een menselijke relatie tot de opvoeding, toont de laatste wat hij aan waardevol in zijn geloof eraart. In overeenstemming met het voorafgaande voegen zij toe: 'Iemand iets waardevols geven kan nooit gepaard gaan met dwang of vrijheidsbeperking' (p. 61). Dat het voorts 'noodzakelijk' is 'de binnenkant van de godsdienst te voelen en ervaren' om 'de essentie van godsdienst' te vatten (p. 62) zou, zo menen we, in dit opzicht problematisch kunnen worden.

In deel 2 onder meer aandacht voor de rol van de dialoog(socratisch) tussen verwijzende individuen (Wissink) of tussen (beslissend betrokken aanhangers van) godsdiensten in een 'communicatieveld' (Hoedemaker). Ook de verhouding van het onderwijs met bredere (multireligieuze) maatschappelijke verbanden is een punt van aandacht (Palmer).

De *godsdienstdidactische* concentratie in het derde deel geldt o.a. de rol van de leerkracht, het gebruik van media en leermiddelen en de werkvormen. Vooral de bijdrage van Selander (vertaald door Ytsma, uit het Zweeds?) trekt mogelijk een zware wissel op het zelfvertrouwen en dientengevolge het enthousiasme van de leerkracht. Roest tracht in een reactie dit wel erg ideale beeld van de alleskunnende 'pastorale werker' wat recht te zetten.

Zoals vermeld komt in het vierde deel de rol van het gezin, de school en de kerk bij de 'godsdienstige opvoeding' aan de orde. Verschillende facetten worden belicht (van 'huiscatechese' tot 'staatsbelang'). *Duidelijk wordt dat de rol van de ouders moeilijk overschat kan worden.*

Een bundel met 20 artikelen rond een viertal thema's kan men in het kader van een boekbespreking inhoudelijk onontkoombaar slechts te kort doen. Wel kan men, naast een indicatie van die inhoud, melding maken van het belang ervan voor betrokkenen en geïnteresseerden waar het de 'godsdienstige opvoeding' betreft. Bijvoorbeeld omdat men van mening is dat de auteurs ('redacteuren' is beter) in hun opzet geslaagd zijn. Hierbij!

J. A. de Mönnink

Hellendoorn, J. (Red.), *Therapie, kind en spel; bijdragen tot de Beeldcommunicatie*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1985, 273 pag., f39,50, ISBN 90 6001 823 0.

1981 verschenen boek 'Beeldcommunicatie; een vorm van kinder psychotherapie', waarin de principes van deze vorm van speltherapie uitvoerig beschreven worden. In het eerste hoofdstuk van dit boek komt Hellendoorn nog eens kort terug op de grondbeginselen van de beeldcommunicatie. Het is een vorm van therapie, die gekenmerkt wordt door zijn pedagogische grondslag, waarin het spel centraal staat niet als middel-tot-therapie, maar juist als het therapeutische zelf. De activiteit van kind en therapeut speelt zich grotendeels af binnen het spel. De therapeut neemt actief deel aan het spel en ondersteunt het kind om tot een optimale ontplooiing van spel te komen.

In het eerste deel van het boek gaan verschillende auteurs in op methodische aspecten van de beeldcommunicatie. Zo beschrijft Singer de resultaten van een onderzoek, waaruit blijkt dat kinderen, die mogelijkheden hebben om verbeeldend, fantasievol bezig te zijn, 'alsof-neigingen' laten zien in hun spel, meer evenwichtig in het leven staan (nu en in de toekomst), vergeleken bij kinderen die dat niet kunnen. Ook stipt Singer aan, dat de grote belangstelling van kinderen voor de televisie een door therapeuten nog slechts zelden aangeboorde bron is. Televisie lijkt een medium te kunnen zijn om kinderlijke verbeelding op gang te brengen.

Rispens beschrijft de bijdrage, die de beeldcommunicatie als praktijktheorie kan hebben voor de pedagogische theorie-vorming. Meer inzicht krijgen in opvoedingsproblemen en dit inzicht vertalen in praktisch hanteerbare methodieken kan leiden tot een verduidelijking van het ingewikkelde thema van de verhouding tussen theorie en praktijk.

In het artikel van Niemeijer-Hesslink komen de consequenties van een pedagogisch georiënteerde beeldcommunicatie-therapie naar voren voor het proces van de therapie. Als positief ziet zij, dat de beeldcommunicatie-therapeut als tijdelijke mede-opvoeder niet alleen het kind maar de opvoedings-situatie in zijn geheel als aandachtspunt heeft. Zij geeft tevens aan dat de pedagoog-therapeut het risico loopt tot een te grote activiteit en zo tot een te grote afhankelijkheid van de cliënt.

Kwakkel-Scheffer gaat in op verschillende vormen van het begrip 'beeld'. Zij beschrijft het methodische belang van spelbeelden en de ontwikkeling van deze spelbeelden tot een verhaal (thematische expressie) in het spel. Deze thematische expressie geeft de therapeut de mogelijkheid tot het zoeken naar een analogie met de oorspronkelijke beleving van het kind.

'Hulpverlening in een reëel perspectief' van Koek-Koster laat de waarde zien van de beeldcommunicatie voor neurotische kinderen. In een aangepaste vorm kan de beeldcommunicatie helpen bij de behandeling van borderline kinderen: de therapeut zal een actieve rol daarbij moeten spelen

In de inleiding van het boek wordt weergegeven, dat 'Therapie, kind en spel' voortbouwt op het in

als het borderline kind dreigt te verzanden in een schijnwereld en zal dan de realiteit naar voren moeten halen. Koek-Koster vindt de beeldcommunicatie geen geschikte behandelingsvorm voor structuur-arme kinderen.

Het begin van de therapie, het beëindigen van een therapie en het botsen tegen een impasse tijdens een therapie vragen van de therapeut gefundeerde beslissingen. Groothoff beschrijft valkuilen, waarin de therapeut terecht kan komen bij het nemen van dergelijke beslissingen.

Het laatste artikel in het methodische gedeelte van het boek is geschreven door de Coole. Aan de hand van een voorbeeld toont hij aan dat individuele therapie van een kind en de begeleiding van de ouders onverbreekbaar met elkaar verbonden behoren te zijn.

In het tweede gedeelte van het boek komt de casuïstiek aan bod. Beschreven worden een proces van rouwverwerking van een 10-jarige jongen, een verwerkingsproces van een uithuisgeplaatste jongen van 12 jaar, de therapie van een buitenlands adoptie-kind (meisje van 8 jaar), een therapie met een zwakzinnige jongen van 18 jaar, een ziekenhuis-opname en spelbehandeling van een 11-jarige jongen met een schrijfstoornis en een speltherapie van een 7-jarig meisje met een ernstige contactstoornis.

In het laatste gedeelte is plaats ingeruimd voor een op de praktijk gericht onderzoek. In dit onderzoek proberen Harinck en Loeven inzicht te krijgen in de meningen over de beeldcommunicatie bij mensen, die een opleiding in deze vorm van kinderspsychotherapie hebben gevolgd en ermee in de praktijk werken. Het blijkt dat vele veldwerkers de beeldcommunicatie een warm hart toedragen. Een flexibel hanteren van de beeldcommunicatie als therapie-vorm biedt vele therapeuten de mogelijkheid er waardevol mee te werken. Sommigen zien met name het pakket aan technieken als waardevol, terwijl anderen met name waardering hebben voor de pedagogische uitgangspunten en grondhouding.

Uit dit onderzoek blijkt ook de behoefte van de veldwerkers aan een herformulering van een gedeelte van het beeldcommunicatie-kader, waarbij een betere aansluiting bij het huidige tijdsbeeld en de opvoedingsvormen daarbij nodig lijkt. Grote behoefte is er ook aan een herformulering van het relationele aspect van de beeldcommunicatietherapie.

De opzet van 'Therapie, kind en spel' is aantrekkelijk. Theorie, praktijk en onderzoek worden naast elkaar geplaatst. Praktijkwerkers en theoretici lijken elkaar nodig te hebben en elkaar te vinden. De

theorie, uiteenvallend in verschillende aspecten van de methodiek, wordt beschreven door auteurs, die allen denken en schrijven vanuit een pedagogisch kader. Uit onderzoek blijkt ook, dat in de praktijk werkende beeldcommunicatie-therapeuten zich betrokken voelen bij de pedagogische grondslag als theoretisch uitgangspunt van deze therapie-vorm. Uit de casusbeschrijvingen blijkt, dat de theorie gebruikt wordt. De opzet van het boek maakt het verstaan en verwerken van de theorie vloeiend, zeker ook doordat de schrijvers in duidelijke terminologie schrijven, zonder veel franjes en op de praktijk gericht en ook door de variatie in de leeftijd en in de problematiek van de casuïstiek.

In de casuïstiek komen aspecten van praktisch werken van deze vorm van kinderspsychotherapie naar voren, die om nadere uitleg vragen. Ik denk hierbij aan: Waardoor wordt de relatie tussen kind en therapeut gekenmerkt? In de beeldcommunicatietherapie staat het spel tijdens de activiteit centraal, maar in hoeverre is de relatie van belang? Is spelen en praten alleen via spelbeelden voldoende om verandering in probleemgedrag tot stand te brengen? Verwoorden van problematiek in het hier en nu lijkt toch soms zinvol en noodzakelijk?

Uit onderzoek blijkt dat bij vele veldwerkers soortgelijke vragen over de beeldcommunicatietherapie opkomen. De conclusie van de onderzoekers is het serieus nemen van die vragen naar verdieping en bezinning van een aantal aspecten van de beeldcommunicatie. Het boek toont aan, dat de beeldcommunicatie een methode van kinderspsychotherapie in ontwikkeling is. Verschillende aspecten van de methode blijken goed bruikbaar, andere aspecten hebben verder onderzoek en theorievorming nodig.

In een dergelijke veelzijdige verzameling van artikelen is het niet te vermijden, dat beschreven methodische gedachten vragen om uitwerking. De lezer wordt geboeid door de probleemstelling, maar niet volledig bevredigd in de uitwerking ervan. De diversiteit van aspecten van deze therapievorm maakt een volledige doordenking ervan in één boek niet mogelijk. In ieder geval geeft dit boek aanleiding tot zelfwerkzaamheid van de lezer door zich verder te verdiepen in de literatuur over de beeldcommunicatie.

Het wordt in dit boek duidelijk, dat de beeldcommunicatie een vorm van kinder- en jeugdpsychotherapie is, die in de kinderschoenen staat en die zich wil ontwikkelen aan de hand van ervaringen uit de praktijk.

C. A. Hellingman

Setten, H. van, *Opvoeding in volkse geest. Fascisme in het onderwijs 1940-1945*, Octavo, Bergen (N.H.), 1985, 126 pag., f24,50, ISBN 90-780805-06-5.

Het boek van de historisch-pedagoog Van Setten 'Opvoeding in volkse geest' beschrijft en analyseert de pedagogische opvattingen van onderwijsgeevenden, die in ons land in de Tweede Wereldoorlog 'fout' waren geweest. Tot nu toe is hier weinig aandacht aan besteed. Alleen in het standaardwerk van Lou de Jong en in de monografie van J. C. H. de Pater (Het Schoolverzet, 's-Gravenhage 1969) werd aan deze problematiek enige aandacht besteed.

De studie van Van Setten valt uiteen in vijf hoofdstukken: het onderwijsbeleid in oorlogstijd, de onderwijsmensen en het onderwijsbeleid, het opvoedersgilde, de idealen en de realiteit, en na de bevrijding.

Van meet af aan maakt de auteur ons duidelijk dat slechts een minderheid van de leerkrachten aangetrokken werd door een nationaal-socialistische onderwijspolitiek. De Duitsers waren, direct na de bezetting, van mening dat het onderwijs genazificeerd diende te worden. Medewerking van het Nederlandse ministerie van Onderwijs en Wetenschappen was hiervoor onontbeerlijk. Om dit te bereiken werd de pro-duitsche hoogleraar Van Dam benoemd tot hoogste ambtenaar op O.&W. De politiek van de Duitse autoriteiten was gericht op het tot standbrengen van staatsonderwijs, waarop de kerk geen enkele invloed had. In ons toemalige verzuilde onderwijsbestel had dit uiteraard weinig kans van slagen. Jammer genoeg is dit punt door de auteur niet verder uitgewerkt.

De plannen van de NSB, die zich tot 1940 nauwelijks met de onderwijspolitiek had bemoeid, gingen minder ver. In 1939 verscheen het door de NSB-predikant H.W. Van der Vaart Smit geschreven onderwijsprogramma. Het behelsde een op corporatieve leest geschoeid onderwijsstelsel, waarbinnen een volksschool-corporatie, een rooms-katholieke en een protestantse onderwijscorporatie dienden samen te werken. Van zowel de plannen van de Duitse bezetters alsmede die van de NSB is niets terecht gekomen. Verzet tegen de plannen kwam vooral van de zijde van het protestants-christelijke onderwijs.

In het derde hoofdstuk, het meest geslaagde, gaat de auteur nader in op de relatief kleine groep, die een nazificatie van het onderwijs voorstond. Deze was vooral aan te treffen binnen het in 1940

opgerichte Opvoedersgilde van de NSB onder leiding van de jurist R. van Genechten. Tot 1943 groeide de aanhang ervan sterk, daarna met de nederlaag van Duitsland in zicht, slonk het ledenaantal drastisch. Binnen het Opvoedersgilde waren niet alleen fervente aanhangers van de nationaal-socialistische onderwijsideeën vertegenwoordigd, maar ook opportunisten werden lid om aan een baan te komen. Het Opvoedersgilde viel daarom ook voortdurend het vooroorlogse beleid van de regering aan, waardoor veel onderwijsgeevenden werkloos waren geworden of zwaar werden onderbetaald. Ook via het, alleen in naam neutrale, Algemeen Voorzieningsfonds voor leraren en onderwijzers in Nederland (het AVLOM) trachtten leden te winnen. Echter met gering resultaat.

In het vierde hoofdstuk wordt, met behulp van veel citaten, de onderwijsideologie van het Opvoedersgilde geschetst. Eén van de belangrijkste uitgangspunten was, dat de mens een sociaal wezen was en de belangrijkste waarde ontleende aan de gemeenschap, waarin hij leefde. Het onderwijs moest daarom vooral een opvoedende taak hebben.

Hoewel de ideologie werd gekenmerkt door vaagheid en het samensmelten van ideeën tot een grote (organische) brij, wijst de auteur er terecht op dat elementen van de denkbeelden van het Opvoedersgilde gemakkelijk aansloten bij die van gerespecteerde pedagogen zoals Dalton, Montessori en Gunning. De nadruk op het gevoel in plaats van het intellectualisme kon men inderdaad ook bij onderwijsvernieuwers van voor de Tweede Wereldoorlog waarnemen. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in begrippen zoals heemkunde.

De betekenis van het Opvoedersgilde en de Duitse onderwijspolitiek is voor Nederland van geringe betekenis geweest. Centraal binnen de nationaal-socialistische ideeën stond een irrationeel wereldbeeld, dat iedere kritische houding in de kiem smoorde. In zijn nawoord wijst Van Setten erop dat een dergelijk vaag wereldbeeld, gestoeld op gevoelsmatigheden, ook vandaag de dag zeer gevaarlijke consequenties kan hebben.

De grote verdienste van Van Setten is dat hij de denkbeelden van 'foute onderwijsgeevenden en opvoeders' enigszins ontrafeld heeft. Tekortkomingen zijn er eveneens te noemen: de beperking tot het lager onderwijs, de geringe aandacht voor de positie van de leerlingen en het niet hebben gedaan van archiefonderzoek. Al met al een prettig leesbare publikatie, die zeer zeker uitnodigt tot een omvangrijker en diepgravender studie over opvoeding en onderwijs tijdens de bezettingsjaren. Veertig jaar na dato is dat nog steeds van belang.

A. Breemans

Mededelingen

Symposium 'Protective Factors in Development: Theory, Research and Clinical Practice'

Ter gelegenheid van de komst van Norman Garmezy naar ons land organiseert het Paedologisch Instituut te Amsterdam in samenwerking met de vakgroep Ontwikkelingspsychologie van de Vrije Universiteit een symposium over de betekenis van protectieve factoren in de ontwikkeling van kindere en adolescenten. Garmezy is bekend op het gebied van 'Stress, Coping and Development in Children' (in samenwerking met Rutter).

Het symposium is bedoeld voor hen, die geïntereiseerd zijn in de betekenis van compenserende en positieve kenmerken van kinderen en hun omgeving en daarvan in diagnostiek en behandeling gebruik willen maken. Er zullen bijdragen gepresenteerd worden vanuit de theorie (N. Garmezy, F. Boer), vanuit de research (o.a. C. van Lieshout, J. Hermanns) en vanuit de praktijk (o.a. G. Couturier, T. Graafsma).

Datum: 13 mei 1986 (van 9.30 tot 16.30)

Plaats: Vrije Universiteit, Medische Faculteit, Van der Boechorststraat 7, te Amsterdam

Inlichtingen: Paedologisch Instituut, Vosiusstraat 56, Amsterdam, tel. 020-732178 (directie-secretariaat)

Conferentie Leren lezen en spellen: ontwikkelingen en problemen

Op 6 en 7 mei 1986 wordt in Utrecht een conferentie gehouden over recente theorieën betreffende het leren lezen en spellen en over de jongste resultaten van empirisch onderzoek naar de ontwikkeling van deze elementaire culturele vaardigheden.

De conferentie is een initiatief van de PSYCHON-werkgemeenschap Ontwikkelingspsychologie, m.n. de themagroep Taalontwikkeling en wordt georganiseerd in samenwerking met de onderzoeksthemagroep Leerproblemen van de werkgemeenschap

SPO i.o. en de werkgroep Onderwijsleerproblemen van de Onderzoeksthemagroep Onderwijsleerprocessen.

Deze landelijke conferentie is niet alleen van informatieve waarde voor individuele onderzoekers of lokale onderzoeksgroepen, maar ook voor degenen die betrokken zijn bij het lees- en spellingsonderwijs en/of bij problemen in het verwerven van vaardigheid in schriftelijke communicatie.

Inlichtingen en inschrijfformulieren zijn *schriftelijk* verkrijgbaar bij: mevr. dr. A.G. Bus, Vakgroep IDOK, Rijksuniversiteit Groningen, Westerhaven 16, 9718 AW Groningen

Inhoud andere tijdschriften

Pedagogisch Tijdschrift

10e jaargang, nr. 10, 1985

Idee en werkelijkheid van een kritisch-constructief handelingsonderzoek: een reconstructie, door S. Miedema
Maatschappijleer: Nederland tussen Groot Britannië en de Bondsrepubliek Duitsland, vergelijking en perspectief. Deel 2: Bondsrepubliek Duitsland, door Th.F.M.C. van der Kallen

Het produktieve denkproces: authentiek en intuïtief, door B.J.M. Wolters

Ontvangen boeken

Bolhuis, S., *Vrouwen, vorming, verder leren*. Over educatief werk met vrouwen, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1985, f27,50.

Dekker, J.J.H., *Straffen, redden en opvoeden*. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray', Van Gorcum, Assen, 1985, f72,50.

Imelman, J.D. en W.A.J. Meijer, *De nieuwe school, gisteren & vandaag*, Elsevier Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, f49,50.

Jong, R.A. de, *Wiskobas in methoden* (proefschrift), Vakgroep OW & OC, Rijksuniversiteit Utrecht, 1986, f50,—.

Wilterdink, N. & B. van Heerikhuizen (Red.), *Samenlevingen*. Een verkenning van het terrein van de sociologie, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1985, f54,—.